

A KELET-EURÓPAI ÁTALAKULÁS NAGY KÉRDÉSEI ÉS AZ ÉRTELMISÉG*

(VITAINDÍTÓ)

Szalai Erzsébet

(szociológus, egyetemi tanár, tudományos tanácsadó, MTA PTI)

Előadásom első alkalommal 2004. augusztusában hangzott el San Franciscóban, az Amerikai Szociológiai Társaság (ASA) éves közgyűlésén. Mai előadásom ennek módosított változata, mivel az azóta bekövetkezett változásokat beépítettem gondolatmenetembe. (Nem ígérhetem ugyanakkor, hogy a módosítást a változások teljes körére ki tudom terjeszteni.)

Tizennyolc évvel a kelet-európai politikai rendszerváltások megindulása után érdemes számba venni az alábbi, egymással összefüggő kérdéseket: Melyek voltak a létezett szocializmus felbomlásának, majd a térségbeli újkapitalizmus kialakulásának nagy társadalmi kérdései, dilemmái? Születtek-e értelmiségi reflexiók eme nagy kérdésekre és melyek voltak az értelmiséget leginkább foglalkoztató problémák? Az előzőek fényében térségünkben milyen értelmiségi magatartásminták rajzolódnak ki? Hogyan jelentek és jelennek meg ezek a kérdések a centrumkapitalizmusok szellemi életében? Mi a kelet-európai újkapitalizmusok általános „üzenete”? Gondolataim megformálása során igyekeztem a térség egészére tekinteni, mindazonáltal kiemelkedő hatást gyakoroltak rám hazai, vagyis magyarországi tapasztalataim. Az általam Kelet-Európának nevezett térségnek Oroszország is része.

A NAGY KÉRDÉSEK

Az átalakulás kezdetének nagy társadalmi dilemmája az volt, hogy vajon a régi rendszer hatalmi elitje önként lemond-e politikai privilégiumairól, pontosabban melyek a békés politikai átalakulás feltételei, biztosítékai. Az ehhez kapcsolódó másik nagy kérdés, hogy kikből, mely társadalmi csoportokból fog rekrutálódni az új hatalmi elit.

* Elhangzott 2007. november 6-án, az MTA Politikai Tudományok Intézetében, a tudomány napja alkalmából.

E problematikához kapcsolódóan elsősorban Hankiss Elemér (1989), Jadwiga Staniszkis (1991), Szelényi Iván (1991), Szelényi–Szelényi (1991) és jómagam (Szalai, 1989) fogalmaztunk meg hipotéziseket, majd téziseket. Ezek számos lényeges ponton eltérnek egymástól, van azonban közös vonásuk is. Ennek lényege, hogy a létezett szocializmus hatalmi elitjének legalábbis egyes csoportjai képesek korábbi politikai hatalmukat az új rendszerben gazdasági hatalommá konvertálni. És ezáltal a „kommunista nómenklatúra” ezen csoportjai – mint „nómenklatúraburzoázia” – az új hatalmi elit részévé válnak. Ez egyben a „békés átalakulás” legfontosabb biztosítója is.

A magam 1989-es hipotézise, majd 2001-re igazolt tézise (Szalai, 2001) az volt, hogy Magyarországon csak a késő kádári technokrácia, vagyis a késő kádári hatalmi szerkezet sáncain belül felnövekvő új, a piaci értékek iránt feltétlenül elkötelezett fiatal elitszoport lesz képes hatalmának konvertálására – de az már a politikai rendszer-váltást legalább hat-hét évvel megelőzően is nem pusztán politikai, de kulturális és gazdasági tőkét is birtokolt. A késő kádári technokráciára vonatkozó 1989-es hipotézisemet Szelényi Iván a térség egészére általánosította és a technokrácia folytonosságának hipotézisévé alakította, majd 1998-ra empirikusan is igazolta (Szelényi–Eyal–Towsley, 1998).

Abban már megoszlottak a vélemények, hogy egyrészt a „nómenklatúraburzoázia” megszületése és térnyerése morálisan elfogadható-e, másrészt mellettük milyen új hatalmi csoportok fognak kiemelkedni. Az átalakulás kezdetén még senki sem prognosztizálta, ami bekövetkezett: a térség egészét tekintve gazdasági hatalom legfőbb birtokosává a multinacionális vállalatok tulajdonosai és vezető menedzserei váltak (azoknak az országoknak a vonatkozásában is tehát, melyekben konkrét gazdasági súlyuk még nem utal teljes dominanciára, de erre még visszatérek), akik eme koncentrált gazdasági hatalom bázisán ma már alapjaiban határozzák meg a politikai és kulturális elitek mozgásterét (Szalai, 2001; Hanley–Mateju–Vlachová–Krejci, 1998; Greskovits–Bohle 2007). Azért tehetik ezt meg, mert a koncentrált gazdasági világhatalom, a nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra részei (Szalai, 2001).

Ehhez kapcsolódik a második, de már konkrétabb nagy kérdés, a privatizáció kérdésköre. Tulajdonosburzoázia és ezen keresztül fizetőképes kereslet hiányában hogyan menjen végbe az állami tulajdon lebontása, kik legyenek, lehessenek a gazdasági hatalom új birtokosai? És ebben a dilemmában van-e helye a morális szempontoknak?

Szemben az első nagy kérdéskörrel, ez a kérdéscsoport szinte alig jelent meg a széles nyilvánosság fórumain. Inkább csak a szűk politikai elit körében és a közgazdászok (kisebb mértékben a szociológusok) zárt szakmai vitáiban fogalmazódott meg. A térségben kezdetben egészen eltérő válaszok születtek eme dilemmára. A két szélső példa Magyarország és Csehország.

Magyarországon a volt állami tulajdont igen hamar és igen olcsó áron egy szűk tulajdonosréteg birtokába juttatták. Az új tulajdonosok két legfontosabb

csoportja elsődlegesen a multinacionális vállalatok tulajdonosi hálózata, másodlagosan a hazai nagyvállalkozók, ezen belül a hazai politikai pártok gazdasági klientúrája (Szalai, 2001; 2003; 2004a; 2005). A politikai elit és a közgazdászok körében általánosan elfogadott nézet volt itt, hogy a privatizáció szempontjai közül a morális szempontokat tökéletesen ki kell és ki is lehet iktatni. Szemben Csehországgal, ahol kezdetben általános elv volt a lebontásra ítélt állami tulajdon széles társadalmi rétegek birtokába való eljuttatása. Ez volt a kuponos privatizáció. Más kérdés, hogy a nemzetközi-gazdasági hatalmi viszonyokkal összefüggésben a privatizáció ezen útja kudarcot vallott, és ma már a cseh gazdasági-hatalmi szerkezet – ezen belül a külföldi tőke szerepe – nagy hasonlóságot mutat a magyaréval (Greskovits–Bohle, 2007).

A privatizációhoz is kapcsolódik a harmadik nagy kérdés: az állam szerepe az átalakulásban és az újkapitalizmus kialakuló új rendszerében. Itt is voltak eltérések a térség országai között. Az értelmiség és kisebb részt a politikai elit körében végül is uralkodó ideológiává azonban a neoliberális, a minimális állam koncepciója lett. Az átalakulás második szakaszában azonban ennek ellentmond a tényleges gyakorlat, és ez valamelyest az ideológia változásában is nyomon követhető. Egyfelől az egyenlőtlenségek rohamos növekedése, a társadalmi feszültségek erősödése valós társadalmi igényként veti fel a jóléti állam kiépítését. Másfelől a gazdasági elitek állami protekcionizmus iránti – a korábbi rendszerhez viszonyítva nem csökkenő – hathatós várakozásai is bővítik az állami bürokrácia feladatait. (Az Európai Unióhoz csatlakozott országokban tovább bővíti az állami bürokrácia funkcióit a csatlakozás „levelezénylése”. E szerep mentén ún. EU-technokráciák épülnek ki.) Harmadrészt: a privatizáció lelassulásával vagy lezárultával beszűkülnek a politikai pártok klientúraépítésének gazdasági forrásai. A klientúraépítés fő bázisává ekkortól az állami állások szaporítása és osztogatása válik (Szalai, 2003; 2004a; 2005).

A felsorolt tényezők – legalábbis Magyarországon – az állami bürokrácia ismételt túlbujánzásához vezettek (Szalai, 2003; 2004a). Ebben az országban azonban a leginkább hangadó neoliberális értelmiség nem kíván szembenézni a jelenség okaival, ehelyett a minimális állam teóriájának felmelegítésével foglalatoskodik (lásd például: Bokros–Bauer–Csillag–Mihályi, 2006). Bár belül már hallatszik a baloldali (ezen belül szociáldemokrata) értelmiség hangja, ez a hang egyelőre még gyenge.

Végül, de egyáltalán nem utolsósorban előttünk állt – és áll – az átalakulás legátfogóbb, legáltalánosabb nagy kérdése: a létezett szocializmusból újkapitalizmusba átalakuló társadalmak szuverenitásának és a világkapitalizmusban elfoglalt helyének problematikája. És az ezzel összefüggő, nem kevésbé fontos kérdések. Ez a kérdéscsoport tömören összefoglalható az alábbi kérdésben: milyen sajátos hatást gyakorol a globalizáció az átalakuló országokra?

A globalizáció mai szakasza talán legfőbb tételelem szerint nem más, mint a szovjet birodalom összeomlása után rivális nélkül maradt nemzetközi nagytőke

korlátlan előrenyomulása. Ez a folyamat a centrumkapitalizmus országaiban is érezteti hatását, de ez a hatás a volt szovjet birodalom országaiban jóval markánsabb, erőteljesebb. Ennek két oka van. Egyrészt – mint arról korábban szó volt – már a létezett szocializmus felbomlása sem volt független a globalizáció folyamatától: a nemzetközi nagytőke a profitráták süllyedése miatt az 1970-es évektől erősen érdekelt volt a létezett szocializmus országainak gazdasági bekebelezésében. E folyamat során és eredményeként a volt szovjet birodalom országainak politikai és kulturális elitje rendkívül szűk mezsgyén mozog. Konkrétabban: a helyi gazdaságpolitikai elitek mozgástere igen szűk (Szalai, 1999; 2004b; 2006; Pogátsa, 2007). Ez pedig kifejezésre jut az értelmiség által artikulált ideológiákban is.

Másrészt a volt szovjet birodalomhoz tartozó országok talán legfontosabb – és a létezett szocializmus által különösen felerősített – történelmi öröksége a civil társadalom, az alulról építkező demokratikus intézmények fejletlensége. Ezekben az országokban gyakorlatilag nem működnek a kollektív önvédelem társadalmi mechanizmusai. A nemzetközi nagytőke és annak ideológusai ezért itt szinte akadálytalanul valósíthatják meg neoliberais „reformjaikat”. Azokat a „reformokat”, melyek a fejlett demokratikus hagyományokkal rendelkező centrumkapitalista országokban – legalábbis ma még – kemény társadalmi ellenállásba ütköznek.

A szovjet birodalom összeomlása nyomán született újkapitalista társadalmak klasszikus félperifériás újkapitalizmusok. (Az erre utaló három legfontosabb tényező: gazdaságaiknak az átlagosnál jóval erősebb függése a nemzetközi gazdasági hatalmi és piaci konjunkturális viszonyoktól, a gazdaság és a társadalom markáns duális szerkezete és az egyenlőtlenségek nagy mértéke). Ezen félperifériás újkapitalizmusok pedig az erősödő globalizáció körülményei között a nemzetközi nagytőke kísérleti terepei. Más megközelítésben: a nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra Kelet-Európát a nyugati centrumországok munkásosztálya elleni harc eszközeként igyekszik felhasználni. Ez konkrétan többek között azt jelenti, hogy a centrumországok munkásosztályának szociális követeléseit erőforrásainak többek között Kelet-Európába való áthelyezésével, illetve az ezzel való ijesztgetéssel igyekszik letörni. Mindazonáltal ma már a kelet-európai munkásságot is azzal revolverezi, hogy amennyiben az erőteljesebb szociális követeléseket támaszt, ő maga továbbvonul keletebbre (fenti gondolatmenetet bővebben lásd: Szalai, 2001; 2003; 2004b; 2005; 2006).

A félperifériás állapot tehát ezen a szálon szűkíti le a helyi gazdaságpolitikai elitek mozgásterét. Melyeknek gyakorlatilag csak a következő kérdésben van szabad választásuk: a hazai és a térségben jelenlévő nemzetközi gazdasági elitek felhalmozása a középrétegek vagy a társadalom legszegényebb rétegeinek megcsapolása árán menjen-e végbe (Szalai, 2001).

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódóan az ezredforduló idején fontos összefüggésre bukkant Szelényi Iván (2001) és kutatócsoportja. Kutatásaik cáfolják

a neoliberális gazdaságpolitika és a lecsúszási folyamatok közötti pozitív összefüggést – sőt, határozott negatív kapcsolatot mutatnak ki. Régióknk szinte egészére kiterjedő kutatásaik szerint azokban az országokban, ahol neoliberális reformokat hajtottak végre (Lengyelországban és Magyarországon), valamelyest csökkent azok aránya, akik helyzetüket 1988-hoz képest romlónak ítélik meg, míg a „neopatrimonális” rendszerekben a válaszadók életszínvonaluk további számottevő romlásáról számoltak be.

A neoliberális fordulatot elkerülő országokban a lecsúszási folyamatok tehát erősebbek, mint azokban, amelyek ilyen fordulatot végrehajtanak. Ennek oka az lehet, hogy a globalizáció, a neoliberalizmus és a lecsúszási folyamatok összefüggésrendszere jóval bonyolultabb, mint azt első látásra gondolnánk. Valószínűleg a következőről van szó: a politikai rendszerváltásokat követően a nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra azzal (is) nyomást gyakorol a helyi elitekre a neoliberális fordulat kikényszerítése érdekében, hogy azoknak az országoknak a teljesítményét, amelyek elitjei eme fordulattól tartózkodnak – többek között nem nyitják meg feltétel nélkül belső piacukat a centrumországok gazdasági elitjei számára – bonyolult mechanizmusokon keresztül a világpiacon leértékeli, ezzel összefüggésben magát az országot kirekeszti a nemzetközi tőkeáramlásból. Így ezek az országok a vesztes tőkehiány állapotába kerülnek, pontosabban maradnak. Ily módon ezen országok elitjei csakis a társadalom többségétől való fokozottabb erőforrás-átszivattyúzással – a szegénység tömegessé válásának árán – tudnak felhalmozni, gazdagodni.

A nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra és a kelet-európai félperifériák kapcsolatának vázolt jellegzetességei Michael Hindley (2002) hasonlatát juttatják eszembe: „Történetünk az egyszeri szerencsejátékosé, aki mindig ugyanazt a kártyajátékot játszotta, és mindig veszett, azonban sosem panaszkodott. Még akkor sem, amikor barátai figyelmeztették: a játék hamis, azt csalók irányítják abból a célból, hogy megfosszák őt pénzétől. Csak annyit mondott gyászosan: »Tudom, hogy hamiskártyások, de ez az egyetlen játéklehetőség a városban.«”

Mindazonáltal empirikus kutatásaim szerint a kép a fent vázoltnál valamelyest bonyolultabb. Van egy kivétel-ország, mégpedig Szlovénia, ahol a gazdaságpolitikai elitek nem hajtottak végre radikális neoliberális fordulatot, és mégis, az alapvetően belső eredetű tőke felhalmozására alapuló növekedés igen sikeres. Abból a szempontból is, hogy nyomában a társadalmi egyenlőtlenségek alig növekedtek. Sietek hozzátenni: Szlovénia az az ország, ahol egyfelől már az induláskor leginkább adottak voltak a technológiai modernizáció és a külpiaci versenyképesség belső feltételei – abból a szempontból is, hogy az öngazgató hagyományokhoz kapcsolódóan szinte készen állt az állam–munkaadók–munkavállalók közötti tartós és számon kérhető megállapodás(ok) intézményrendszere.

Ugyanakkor a fenti feltételek hiányában a külföldi forrásokon alapuló tőkefelhalmozás hosszabb távon mind gazdasági modernizációs szempontból, mind a társadalmi

egyenlőtlenségi viszonyok alakulása szempontjából valóban kedvezőbb, még azt figyelembe véve is, hogy a centrumkapitalista országok gazdasági elitjei a befektetések és az állami redistribúció (mely a hazai vállalkozások rovására a külföldi tőkét preferálja) révén keletkező profitaik tekintélyes hányadát kiszivattyúzzák (utóbbiról Szanyi, 2001). Ez az út (alapvetően a visegrádi országok útja) – legalábbis eleinte vagy időnként – a gazdaságpolitika szintjén szinte teljes külpiaci nyitást és neoliberais megszorító időszakokat tesz szükségessé. Azonban a másik két alternatívához hasonlítva – akár az elégtelen mértékű, protekcionizmussal párosuló belső eredetű tőkefelhalmozáshoz képest (Bulgária, Románia a politikai rendszerváltást követő hosszú években), akár a balti országokhoz viszonyítva, ahol a teljes külpiaci nyitást és a radikális neoliberais gazdaságpolitikai fordulat ellenére a tőkefelhalmozás alapvetően szintén belső eredetű maradt (kezdetben azon külföldi tőketaszító hatás miatt, mely a létezett szocializmuson belüli piaci reformok elmaradásával volt összefüggésben, majd azért, mert a meginduló belső felhalmozási folyamat alapvetően szinte a legképzetlenebb munkaerőre épült) – hosszabb távon magasabb átlagjövedelmeket és többnyire kisebb (bár tendenciájában növekvő) egyenlőtlenségeket eredményez (Szalai, 2001; 2003; 2004c; Greskovits–Bohle, 2007). (A nyersanyagokban gazdag Oroszország sajátos útjával, bár fontos lenne, itt és most nem tudok foglalkozni.)

Ma már azonban az is látható, hogy a zokszó nélkül túrt erőforrás-kiszivattyúzásért az azt eltűrőknek előbb-utóbb súlyos árat kell fizetniük. A 2005–2007-es évek kelet-európai politikai fejleményei egy új, bár várható fordulatot jeleznek: az erősebb-gyengébb neoliberais reformokat végrehajtó, vagy azt tervezni szándékozó visegrádi országok körében rohamosan erősödnek a nacionalista, sőt szélsőjobboldali mozgalmak. (Nem függetlenül attól, hogy a korábbi vagy tervezett neoliberais fordulatokat többnyire az önmagukat baloldalinak nevező „utódpartok” kormányai vezénylik le, ezért azok valóban baloldali ellenzéke nem tud – vagy csak gyengén képes – megszerveződni. A társadalmi elégedetlenség így a jobboldal, szélsőjobboldal csatornáin keresztül tör utat magának. Torz módon megjelenítve, felszínre hozva egyben az átalakulás kezdeti szakaszában szőnyeg alá söpört korábban említett morális kérdőjeleket.) Ezek a politikai erők Magyarországon (részben közvetlenül, részben közvetetten) még csak hosszantartó kormányzati válságot képesek előidézni, az elmúlt évek Lengyelországában és Szlovákiában azonban már közvetlenül is a kormányzati hatalom részesévé váltak.

Megítélésem szerint az eddig vázoltak voltak – és igen nagy részt ezek jelenleg is – a kelet-európai átalakulás nagy kérdései. De elsősorban a globalizáció specifikus hatásainak kérdése egyben a jelen nagy kérdése is. Térségünkben azonban főként csupán az egyelőre szerény vonzerejű (és erősen megosztott, egymástól elszigetelten tevékenykedő) globalizációkritikai mozgalmakhoz kapcsolódó értelmiségiek tematizálják eme problematikát. (Magyarországon üdítő kivételt jelent a Kovách Imre szerkesztette, 2006 végén megjelent *Társadalmi metszetek* c. kötet [Kovách {szerk.}, 2006] és a Bayer József – Jensen, Jody

szerzőpáros szerkesztésében 2007-ben megjelent *From Transition to Globalization* című kötet [Bayer–Jensen {szerk.}, 2007]). Ők azonban ma még nagyon kevesen vannak. És a hangadó neoliberais értelmiség igen kemény harci eszközöket alkalmaz velük szemben. Legfőképpen szellemi teljesítményük elhallgatását. És ha ez mégsem sikerül, akkor következik a stigmatizálás: vagy szélsőjobboldaliként vagy szélsőbaloldaliként (de az is előfordul, hogy egyszerre mindkettőként) bélyegzik meg őket.

De ha nem az igazi, nagy kérdések, akkor melyek voltak és melyek jelenleg az értelmiség által tematizált és vitatott problematikák? Ezek közül a legfontosabbak a pártpolitikai küzdelmekhez kapcsolódó témák. Ennek pedig az az oka, hogy az értelmiség többsége betagozódik vagy közvetlenül beépül a különböző politikai pártokba vagy azok holdudvarába. Ezen jelenség okainak taglalása azonban már átvezet bennünket a második témánkhoz, az értelmiségi magatartásminták bemutatásához. (Megállapításaim itt döntően résztvevő megfigyelői tapasztalataimra épülnek.)

ÉRTELMSÉGI MAGATARTÁSMINTÁK

Az értelmiség által tárgyalt témák döntő részét nem ő maga, hanem a politikai pártok tematizálják. A politikai elit és az értelmiség nagy része erősen összefonódik, mely részben oka, részben következménye a politikai elit tematizálási fölényének.

Az összefonódásnak mély történelmi gyökerei vannak. Bár a térségben voltak jelentős forradalmi nekibuzdulások, azokat legtöbbször külső hatalmak szinte mindig megtorolták. Ezért mély beidegződésként rögzült a társadalom tagjaiban: közös, kollektív fellépés helyett célravezetőbb a különböző szintű hatalmi szereplőkkel kötött egyéni, informális alku. Vagy legalábbis a hatalom egyéni „kicszelezése”. Ez az oka annak, hogy a térségben hagyományosan gyenge a szolidaritás elvén alapuló civil társadalom (Szűcs, 1983; Bibó, 1986; Szalai, 1995).

Ebből a képletből vezethetőek le az értelmiség lehetőségei. A társadalmi folyamatok befolyásolásának igényével fellépő értelmiségi szereplők küzdelmükben nemigen támaszkodhattak – és ma sem igen támaszkodhatnak – a civil társadalom erejére. Elsősorban ez az a tényező, mely a mindenkori hatalom felé fordulásra ösztökéli őket. Igen mély beidegződésként, sőt nyíltan vállalt meggyőződésként alakult ki: az értelmiség csakis a hatalom közvetlen befolyásolásával – adott esetben manipulálásával – képes valódi társadalmi hatást kifejteni.

Részben ebből következnek az értelmiség erős hatalmi törekvései. Másrészt az újkorban abból, hogy erős tulajdonos polgárság híján az adott társadalmak modernizációs motorjává az értelmiségnek kellett válnia (Konrád–Szelényi,

1989). Bár az értelmiség csak igen rövid történelmi pillanatokra vált a hatalom közvetlen birtokosává, nagy részének a politikai hatalommal való közvetlen és enyhén ambivalens viszonya történelmi folytonosságot mutat. Ehhez kapcsolódó beidegződései annyira mélyek, hogy már igénye sem igen van a széles közvélemény mozgósítására – vagyis a civil társadalom megszerveződésének katalizálására. Ha ezt mégis megteszi, az csak rövid történelmi pillanatokra szorítkozik. Ez jól látható volt az 1989-es politikai rendszerváltások idején is. A politikai rendszerváltások lezárultával az abban kulcsszerepet játszó értelmiség egyenesen demobilizálni igyekezett a részben az ő közvetítésével létrejött civil mozgalmakat (Szalai, 1995). És ez a törekvése sikerrel is járt (Szalai, 1993).

Az értelmiségnek a politikai pártokkal való összefonódása mögött egzisztenciális tényezők is meghúzódnak. A politikai rendszerváltások után megkezdődött az értelmiségi tevékenység piacosítása (Szalai, 1995; 2001; Kristóf, 2007), mely ezen tevékenység jelentős gazdasági leértékelődésével járt. Ez az értelmiség igen nagy részét ösztönözte arra, hogy zsugorodó alapjövedelmeit a pártoktól közvetlenül vagy közvetetten elnyerhető pénzforrásokkal „egészítse ki”.

De az idő előrehaladásával az értelmiség nagy része nemcsak a politikai elitekkel, hanem a gazdasági elittel is összefonódik. Sőt, mivel ebből a szférából relatíve jóval nagyobb jövedelmeket hozó megrendelésekhez lehet hozzájutni, egyre inkább ez az összefonódás válik a meghatározóvá (Szalai, 2001; 2004a). És ezen a szálon még közelebb jutunk azon tételünk magyarázatához, hogy miért a pártküzdelmek állnak az értelmiségi viták középpontjában: mert azok valójában nem érintik, sőt jótékony homályba burkolják a gazdasági elit érdekeit és törekvéseit – a gazdasági elit hatalmi szerepét. Hiszen a politikai pártok valójában nem képesek eltérő gazdaságpolitikai alternatívák felmutatására. Az értelmiségi tevékenység piacosítása egyet jelent korábbi rendies szerveződésének felbomlásával. Ez a folyamat pedig elsősorban a legerősebb elitcsoport, illetve a gazdasági elit érdekeit fejezi ki.

Az értelmiségi piacon belül háromfajta piac különül el egymástól. Az egyik a médiasztároké. Ők minden lehetséges kérdéshez hozzászólhatnak, de le kell mondaniuk témáik tudományos igényű megközelítéséről. Ezen belül le kell mondaniuk a társadalmi problémák komplex feltárásáról és gondolataik empirikus alátámasztásáról. A média nem vevő sem az árnyalatokra, sem egy-egy állítás empirikus bizonyításának részleteire.

A másik piac a döntően az egyetemeken és az akadémiai intézetekben összpontosuló szaktudományos értelmiségé. Legfontosabb funkciója a politikai és gazdasági elitek szakember-szükségletének folyamatos kielégítése. Ennek megfelelően csupán részismereteket termel és ad át. Szakterületének határait féltékenyen őrzi, és határozottan tartózkodik társadalmi problémák átfogó, elméleti, több tudományterület integráló megközelítésétől.

A harmadik piac azoké az értelmiségieké, akik egészen közvetlenül a gazdasági és politikai elit keresletét elégítik ki. Őket szolgáltató értelmiségieknek nevezem. Ezen értelmiségiek számára a kutatási szempontokat és igen gyakran a kutatási eredményeket is a megrendelést nyújtó elitek határozzák meg. A kutatási eredmények az esetek döntő részében nem hozhatóak nyilvánosságra.

A három piac szereplői idegenkedhetnek egymástól, de viszonyukat inkább a békés egymás mellett élés jellemzi. Az pedig közös érdekük, hogy azokat az értelmiségieket, akik igényt tartanak mind állításaik empirikus igazolására, mind az elméletalkotásra, mindhárom szférából ki kell rekeszteni. Eme szintézisre törekvőket egyik oldalról túlságosan elvontnak és bonyolultnak, másik oldalról tudománytalannak, harmadik oldalról pedig „élhetetlenek” minősítik.

Azok az értelmiségiek, akik kreativitásra, szaktudományosságra és magas jövedelemre egyaránt igényt tartanak – ha el akarják kerülni a fenti minősítéseket – nem ritkán megháromszorozzák értelmiségi énjüket. Egyik nap fantáziadús napilap-publicisztikákat írnak, másik nap szürke adatokat másolnak egymás mellé egy szaklapba szánt tanulmányba. A harmadik nap pedig – például – átalakulási tervet készítenek egy nagyvállalat menedzsmentjének megrendelésére.

A vázolt hármas szerkezetű piac azonban nem működik önszabályozó módon. Vagyis eme piac nem tölti be azt a Polányi által definiált funkcióját, mely szerint a kereslet–kínálat ármechanizmuson keresztül végső soron a „fogyasztó” várakozásait elégíti ki és értékeit juttatja kifejezésre.

A médiapiacról közismert, hogy arra legalább annyira hatnak a médiatulajdonosok és a médiát vezérlő értelmiség politikai preferenciái, mint a közönség által támasztott „kereslet”. Pontosabban: ezen „kereslet” erősen manipulálható. De a szakértelmiségiek piacán is fellelhetőek a monopólium jegyei. A pártatlan, függetlennek titulált alapítványi kuratóriumok sem igen tudnak kitérni a mögöttük álló gazdasági vagy politikai elitek közvetlen vagy közvetett elvárásai elől. (Azokban az országokban és a kultúra azon területein, ahol a médiumok finanszírozása nem oldható meg alapítványi támogatás nélkül, ez a nyomás a médiaértelmiség számára is érzékelhető.) Másrészt a döntően a gazdasági elitek érdekeihez igazodó kutatásfinanszírozási rendszerről is elmondható, hogy az csak igen korlátozottan közvetít valós társadalmi igényeket. A gazdasági elit érdekei egész tudományterületek létalapját ingathatják meg. (Jó példa erre a hagyományos pszichoterápiás szemlélet és gyakorlat visszaszorulása és a pszichés problémák gyógyszeres kezelésére való rohamos áttérés, mely – más, döntően társadalomlélektani tényezőkkel együtt – elsősorban a nagy gyógyszergyártó monopóliumok agresszív előretörésével és a korrupció határát súroló „propagandájával” magyarázható [Lust, 1997].)

Ehhez kapcsolódó kérdés: vajon egyáltalán értelmiségieknek tekinthetőek-e

a fent leírt társadalmi szereplők? Akik, mint láttuk, erősen alárendeltek a politikai és gazdasági eliteknek. A kérdés megválaszolásához végre definiálni kell az értelmiség fogalmát. Számomra a legrelevánsabb Konrád György és Szelényi Iván (1989) meghatározása: értelmiségieknek tekinthetők azok a társadalmi szereplők, akik egyfelől saját transzkontextuális tudás birtokosai, másfelől társadalmi pozíciójukat kizárólag eme sajátos tudás biztosítja. A vázolt hármas szerkezetű piac szereplői közül eme kettős meghatározás csupán a médiasztárokra áll, hiszen a szakértelmiség és a szolgáltató értelmiség tevékenysége nem elégíti ki a transzkontextualitásra vonatkozó kritériumot. De Konrád és Szelényi definíciójának a médiasztárok is csak korlátozott mértékben felelnek meg. Egyrészt bár a médiasztárok intellektuális teljesítménye valóban transzkontextuális, de egyre kevesebb olyan konkrét tudással rendelkeznek – kell rendelkezniük –, melyet egy tágabb összefüggésrendszerbe helyezhetnek. Másrészt, mivel az adott piac csak korlátozott mértékben tükrözi vissza valódi társadalmi szerepüket, tényleges társadalmi pozíciójukat homály és bizonytalanság övezi.

A vázolt hármas szerkezetű piacon tehát az értelmiségi lét igen nagyrészt feloldódik – vagy már eleve ki sem alakul.

A piaci „értelmiséggel” szemben születik meg lassacskán a kritikai értelmiség csekélyke tábora. A kritikai értelmiség három fontos tulajdonsággal írható le. Egyrészt – amennyire ez lehetséges – kívül áll a hatalmi mechanizmusokon, független azoktól az erőktől, melyek e mechanizmusokat működtetik. (Ennek alapja elsősorban a lehető legnagyobb gazdasági függetlenség – lényege pedig mind a politikai, mind a gazdasági elittel szembeni nagyfokú távolságtartás). Másrészt a kritikai funkció betöltésére csakis azok predesztináltak, akik képesek a gazdag társadalomismeret és az elméleti igényesség ötvözésére. Vagyis itt éppen azokról van szó, akiről a korábbiakban mint kirekesztettekről szóltam. Végül, de nem utolsósorban: a kritikai értelmiség lényegéből következően tagadja az értékmentes tudományos megközelítés lehetőségét. Sőt, az erre irányuló igyekezetet ideologikus törekvésnek minősíti. Érdemes ezzel kapcsolatban Gunnar Myrdal (1968) idéznünk: „Valamivel több, mint száz évvel ezelőtt az a félrevezető törekvés jelentkezett a társadalomtudományban, hogy a legfontosabb értékekkel terhelt fogalmainkat »objektívvé« tegyük, olyan »tisztán tudományos« meghatározások segítségével, melyek feltehetően mentesek mindenféle politikai értékeléstől. Azért, hogy a tudományos fogalmakat a politikai értékelésektől elválasszák, gyakran új és ártalmatlannak tűnő szinonimákat gondoltak ki és tettek a helyükre. Logikai szempontból ezek a kísérletek sikertelenségre voltak kárhóztatva. Az értékelt terheltség nem volt cél és funkció nélkül, és az értékek hamarosan áttörték az erőltetett »tisztán tudományos« meghatározásokat, sőt a sajátosan fabrikált szinonimákba is beférkőztek.” (36. o.)

Myrdal szerint a tudósnak éppen azért kell értékeit explicit formában megfogalmaznia, hogy közönsége képes legyen azoktól – amennyire lehetséges – elvonatkoztatni.

A kritikai gondolkodás megjelenését térségünkben korántsem csupán a helyi társadalmi problémák, feszültségek hívják elő. A kollektivista kísérlet bukásával és a globalizáció előrehaladásával megingott a jóléti állam eszménye, szerte a világon megrendültek a többpártrendszerű parlamenti demokrácia intézményei, és előrehaladt az önszabályozó piac eszményéhez fűződő illúziók szertefoszlása is. Ezért az 1990-es évek közepe táján egyszerre beszélhettünk a baloldali gondolkodás, a liberalizmus és a konzervativizmus válságáról. A válság azonban arra volt jó, hogy gödrének aljához ütközve felhajtóerőt nyerjünk. Ezek nyomán azóta már mindhárom eszmerendszer talaján megkezdődött a hangsúlyozottan kritikai gondolkodás újjáéledése.

Ez az újjáéledési folyamat azonban – legalábbis Magyarországon – az utóbbi néhány évben ismét elakadt: az értelmiségi közélet olyan mértékben átpolitizálódott, hogy a pártoktól független kritikai értelmiségi hangja is csak erősen torzítva jut el – ha egyáltalán eljut – a nagyközönséghez. Ez pedig gyengíti a kritikai funkció betöltésére irányuló aspirációkat. A kritikai szerep ismételt megingása irányába hat a pártok független, hiteles személyiségek iránt megnövekedett kereslete és a közélet egésze által sugalmazott „pártválasztási kényszer” is, mely többeket korábbi független, kritikai pozíciójuk feladására ösztökél – legalábbis a nyilvános ítéletalkotás szintjén.

Mindazonáltal utóbbival szemben megfigyelhető már egy ellentendencia is: növekedni látszik az egyelőre hallgatólag, de egyre inkább kritikailag gondolkodó és függetlenségre vágyó értelmiség tábora is.

Vagyis az értelmiségi aspirációi és kötődései szempontjából minden korábbinál erősebben differenciálódik.

HÁROM ESZMERENDSZER – HÁROM KRITIKAI VISZONY

Térségünkben valószínűleg – de Magyarországon mindenképpen – a liberalizmus talaján megfogalmazódott kritika hangja hallatszik a legerősebben. A liberális kritikai értelmiségi elsősorban a politikai és piaci intézményrendszer felől közelítenek a társadalmi problémákhoz. A tükör, amit a társadalom elé tartanak, a többpártrendszerű parlamenti demokrácia és a „tisztá piac” klasszikus eszményei. Ennek létező intézményein elsősorban a törvényességet, a hatékonyságot, az átláthatóságot és az emberi jogok biztosítását kérik számon.

A konzervatív kritikai értelmiségi ennél mélyebb kritikáját adják a fennálló viszonyoknak. A többpártrendszerű parlamenti demokrácia intézményrendszerének válságjeleit döntően a gazdasági hatalom világszerte – és a térségben különösen jelentkező – erősödő koncentrációjából és a politikai

elitekkel szembeni dominanciájából vezetik le. Hasonlóképpen, a globalizálódó nagytőke túlhatalmából eredeztetik az ökológiai válságot is. Eseményük a nemzetközi nagytőke nyomásával szemben a nemzeti keretek – ezen belül a nemzetállam – megerősítése. És ezen a kereten belül a kistulajdonosok által működtetett önszabályozó piac ideájának rekonstruálása.

A baloldali kritikai értelmiség szintén a globalizálódó tőke dominanciájának következményeiben ragadja meg a társadalmi problémák gyökerét. De ez utóbbiak közül kritikájában főként az egyenlőtlenségek világszerte és a térségben tapasztalható ugrásszerű növekedésére és az elidegenedés jelenségeinek megszorodására helyezi a hangsúlyt. (Emellett ma már az ökológiai válság is szerepel a baloldali kritikai értelmiségek tematikájában.) Meggyőződése, hogy eme globális problémákra a nemzetközi globalizációkritikai mozgalmak által reprezentált globális, vagyis nemzetközi szintű választ kell adni. Pontosabban, elsősorban ilyen válaszokat lehet adni, mert a nemzeti szintű válaszkísérletek lehetőségei egyre inkább kimerülőben vannak. A baloldali kritikai értelmiség nem hisz abban, hogy a globalizálódó nagytőke túlhatalmának a nemzeti kereteken belül működő „önszabályozó piacokhoz” való visszatérés valós alternatívája lehet. De ezt nem is tartaná kívánatosnak. Eme értelmiség egy része a globális nagytőke nemzetközi szintű civil kontrollját szorgalmazza. A másik része emellett hosszabb távon lehetségesnek és szükségesnek tartja a kapitalizmus egész rendszerének – ezen belül a tőke–munka viszonynak – meghaladását is.

Mindazonáltal – mint azt már érintettem – a vázolt hármas szerkezetű kritikai gondolkodás a térségben – de Magyarországon mindenképpen – még csak csíráiban van jelen. A korábban leírtak mellett azért, mert – a vázolt történelmi okokkal magyarázhatóan – még egyik irányzatnak sem szerveződött meg a valós társadalmi bázisa. (Ez alól az általános megállapítás alól a konzervatív kritikai értelmiség némi megszorítással kivétel lehet: mint arról szó volt, a visegrádi országokban erősödőben vannak a nacionalista jobboldali, sőt szélsőjobboldali mozgalmak. Ezek politikai szimbólumai azonban meglehetősen távolságra vannak a klasszikus konzervativizmus értékeitől.) A kritikai gondolkodók ezért kicsit haragszanak a „népre”. A liberálisok azért, mert a „nép” többre becsüli a biztonságot a szabadságnál. A konzervatívok azért, mert a „nép” a fogyasztás bővületében elfordulni látszik a nemzeti értékektől. A baloldaliak pedig azért, mert a „nép” nem lázad fel kizsákmányolói ellen.

A FÉLPERIFÉRIÁS ÚJKAPITALIZMUSOK ÜZENETE

A térség értelmisége csak igen kevésbé reflektált az átalakulás nagy kérdéseire, az erre törekvőket pedig marginalizálni igyekezett. Pedig a világtudományosságban komparatív előnye nagy volt – és ez a komparatív előny még mindig fennáll. Az első időkben ennek forrása az volt, hogy a térségben világtörténelmileg egyedülálló folyamat ment végbe: most először járták végig társadalmak a létezett szocializmusból a kapitalizmusba vezető utat. A jelenlegi komparatív előny pedig abból fakad, hogy a térségben kialakuló félperifériás újkapitalizmus állapota, fő jellemzői a világkapitalizmus állapotának fő jellemzőinek erősen „túlrajzolódott” visszatükröződései. A centrumországoknál markánsabban jelentkeznek benne a kapitalizmus általános válságának fő jegyei: az általános kereslethiány, a humán tőke vesztes leértékelése és az ökológiai válság. Általánosabban fogalmazva: az a tendencia, hogy a tőke általános „túlterjeszkedése” következtében szinte tökéletesen kiiktatja a korábban őt kordában tartó korrekciós mechanizmusokat, de pontosan ezzel fel is falja önnön létfeltételeit (Szalai, 2006).

Mindebből ragyogó elméletek születhettek volna térségünkben – és még születhetnek is. Ezek szórványos, részleges volta azonban csak részben magyarázható az általam korábban ismertetett belső társadalmi jellemzőkkel. A másik ok egyrészt abban keresendő, hogy a centrumországok értelmisége csak az átalakulás első nagy pillanata iránt tanúsított aktív érdeklődést. Másrészt – de nem másodsorban – az átalakulás nagy elméleteit ő maga akarta megalkotni, néhány kivételtől eltekintve beszorítva a kelet-európai értelmiséget az ahhoz kapcsolódó résztudások szállítójának szerepébe [Wessely, 1996]. Nagy hiányosság, hogy eddig még nem vették észre: ha a társadalmi folyamatok a mostani irányba haladnak tovább, *a mi társadalmainkban a saját társadalmi jövőképét pillanthatják meg.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arrighi, Giovanni (1991): *A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása.* Eszmélet, 15–16. sz. 145–180. (Eredeti megjelenés Marx Centonno 6., 1991.)
- Ash, Timothy Garton (1990): *The Magic Lantern. The Revolution of Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague.* Radom Hause, New York.
- Bayer József – Jensen, Jody (szerk) (2007): *From Transition to Globalization: New Challenges for Politics, the Media and Society.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Bibó István (1986): *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* In Bibó István válogatott tanulmányok, 1945–1949. Magvető Kiadó, Budapest, 185–266.

- Bokros Lajos–Bauer Tamás–Csillag István–Mihályi Péter (2006): *Utolsó esély*. Élet és Irodalom, április 18.
- Bozóki András (1994): *Intellectuals and Democratization in Hungary*. In: Rootes, Chris-Davis, Howard [ed.]: *Social Change and Political Transformation*. London : UCL Press, pp. 149–175.
- Bozóki András (1999): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Bp.: CEU Press, 292.
- Böröcz József – Southworth, Caleb (1996): *Decomposing the Intellectual's Class Power. Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1996*. Social Forces, no. 3, 797–822.
- Brian, G. A. Christopher – Mokrzycki, Edmund (szerk.) (1994): *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central-Europe*. Routledge, London and New York.
- Bruszt László (1987): *A politikai intézményrendszer reformja és az érdekképviseletek szerepe*. Kézirat, Budapest.
- Bruszt László – Simon János (1992): *The Great Transformation in Hungary and Eastern-Europe*. (Flying Blind), Years Book, 1992 of Hungarian Political Science Association, 77–203.
- Bunce, V. (1983): *The Political Economy of Breznev Era. Decline of a Nation-State*. British Journal of Political Sciences, 13 (januar) 129–158.
- Bunce, V. (1993): *Domestic Reform an Internal Change. The Gorbachov Reforms in Historial Perspective*. International Organization 47. 1. téli szám.
- Cliff, Tony (1974): *State Capitalism in Russia*. London.
- Collins, Randall (1995): *Prediction in Makrosociology: The Case of The Soviet Collapse*. In American Journal of Sociology. Volume 100. No. 6. May.
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. T-Twins Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Granville, Johanna (2000): *The Metamorphosis of the Russian "kleptocracy" and the Global Exension of Russian Organized Crime*. In Contemporary Politics, Vol. 8. No. 4. 343–349.
- Greskovits Béla – Bohle, Dorothee (2007): *A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép-Európában*. Politikatudományi Szemle, 2. sz. 7–32.
- Hankiss Elemér (1989): *A nagy koalíció, avagy a hatalom konvertálása*. Valóság, február, 2–16.
- Hanley, Eric – Mateju, Petr – Vlachová, Klára – Krejci, Jindrich (1998): *The Making of Post-Communist Elites in Eastern-Europe*. Working Paper of Research Project "Social Trends" 4/1988. In: <http://archiv.soc.cas.cz/stwp/98-4.doc>.
- Hatschikjan Magarditsch A. – Altmann, Franz Lothar, Paderborn? (et al.): *Eliten im Wandel: Politische Führung, wirtschaftliche Macht und Meinungsbildung im neuen Osteuropa* (Studien zur Politik Bd. 32) Paderborn?: Ferdinand Schöning, 271.
- Hindley, Michael (2002): *Az egyetlen játéklehetőség a városban*. In *Eszmélet*, 50. sz., 202–204.
- Jenkins, Robert M. (1992): *Society and regime transition in East-Central Europe*. In Szoboszlai, György [ed.]: *Flying blind. Emerging Democracy in East-Central Europe*. Bp.: HPSA, pp. 114–146.
- Karady, Victor (1995): *La conversion socio-professionelle des élites: deux cas historiques en Hongrie*. In Broady, Donald-Saint Martin [et al.]: *Le élites: formation, reconversion, internationalisation*. Colloque de Stockholm, 24–26 Septembre 1993. Paris–Stockholm: CSEC École des Hautes Études en Sciences Sociales – FUKS Lärarhögskolan, 87–103.

- Kennedy, Michael D. (1992): *The Intelligentsia in the Constitution of Civil Societies and Post-communist Regimes in Hungary and Poland*. Theory and Society, no. 1, 29–76.
- Kligman, Gail (1990): *Reclaiming of Public: Reflection of Reclaiming Civil Society in Romania*. East European Politics and Society. Vol. 4. No. 3. 393–438.
- Kolakowski, Leszek (1994): *Az értelmiség*. 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi, 12. szám, 9–13.
- Konrád György – Szelényi, Iván (1995): *Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban*. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan-Peschar, Jules L. [eds.]: *Társadalmi rétegződés*. Aula Kiadó, 649.
- Kovács Imre (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Körösényi András (1993): *Értelmiségiek és demokrácia. Az értelmiség politikai gondolkozásáról*. Valóság, 11. szám, 10–21.
- Krausz Tamás (2003): *Lenintől Putyinig*. La Ventana Kiadó, Budapest.
- Kristóf Luca (2007): *Kulturális és politikai elit határán – politizáló értelmiség a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Kézirat, Budapest.
- Lanigue, Mary (1995): *The Economics of Transition From. Social Economy to Market Economy*. Macmillan Press Limited 260–264.
- Laqueur, Walter (1992): *A kommunizmus csődje és az értelmiség*. Európai Szemle, 1. szám, 73–76.
- Lust Iván (1997): *A belső szabadság és a csodabogyók*. Kritika, december, 32–35.
- Myrdal, Gunnar (1968): *Value in Social Theory (Selection of Essays on Methodology)* Routledge and Kegan Paul, London.
- Offe, Claus (1991): *Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East-Central-Europe*. Paper Presented to Ipsa Congress, Buenos Aires, July.
- Pogátsa Zoltán (2007): *Éltanuló válságban. Állam és piac a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Saloma Könyvkiadó, Budapest.
- Szalai Erzsébet (1993): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–1993*. T-Twins Kiadó, Budapest.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Szalai Erzsébet (1995): *Feljegyzések a cethal gyomrából*. Kritika, november, 2–10.
- Szalai Erzsébet (1999): *Oroszlánok és globalizáció. Kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai elemzésére*. MTA PTI – Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula Kiadó, Budapest.
- Szalai Erzsébet (2003): *Elitek, állam és társadalom Magyarországon*. Kritika, április, 2–6.
- Szalai Erzsébet (2004a): *Az újkapitalizmus intézményesülése – és válsága*. Kritika, április, 2–7.
- Szalai Erzsébet (2004b): *Az első válaszkísérlet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szalai Erzsébet (2004c): *Social Preparedness of the New Member Countries, Especially of the Ex-Soviet Block and Particularly Hungary*. A Los Angelesi UCLA egyetemen elhangzott előadás, 2004. április.
- Szalai Erzsébet (2005): *A kormányváltás politikai gazdaságtana*. Kritika, június 4–9.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* Új Mandátum Kiadó, Budapest.

- Szanyi Miklós (2001): *FDI in Hungary. Past Patterns and Future Challenges*. Paper presented at the 3rd workshop in the framework of the project „Monitoring Preparations of Transition Countries for EU-Accession”. Budapest, 17–19. May, 2001. Friedrich Ebert Stiftung, IWE, HAS.
- Szelényi Iván (1991): *The Intellectuals in Power?* In Blackburn, Robin [ed.]: *After the fall. The failure of communism and the future of socialism*. London: Verso, 269–273
- Szelényi Iván–Szelényi Szonja (1991): *Az elit cirkulációja*. *Kritika*, október, 8–10.
- Szelényi Iván (2001): *Powerty Ethnicity and Gender*. *Review of Sociology*, 2. 5–10.
- Szelényi Iván–Szelényi, Balázs (1994): *Why Socialism Failed: Toward a Theory of System Break Down – Causes of Disintegration of East-European State Socialism*. In *Theory and Society* 23: 211–231.
- Szelényi Iván–Eyal, Gill–Townsend, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists*. Verso, London, 1998.
- Sztaniszki, Jadwiga (1991): „Political Capitalism” in Poland. In *East European Politics and Societies*. Vol. 5. No. 1., Winter. 127–141.
- Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Wallerstein, Emmanuel (1999): *Globalizáció vagy az átmenet korszaka?* *Eszmélet*, 43. sz. 17–36.
- Went, Robert (2002): *Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok*. Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Rt., Budapest.
- Wessely Anna (1966) *The Cognitive Chance of Central European Sociology*. *Replica special issue*, edited by M. Hadas and M. Vörös: *Colonization or Partnership? Eastern Europe and Western Social Sciences*. Budapest, 11–19.